

Historični seminar 6

Uredili

Katarina Keber in Katarina Šter

Ljubljana 2008

HISTORIČNI SEMINAR 6

Uredniški odbor Katarina Keber, Katarina Šter, Mojca Žagar Karer

Znanstvena monografija je recenzirana.

Uredili Katarina Keber in Katarina Šter

Jezikovni pregled Mojca Žagar Karer in Helena Dobrovoljc

Oblikovanje Milojka Žalik Huzjan

Prelom Brane Vidmar

Založnik Založba ZRC, ZRC SAZU

Zanj Oto Luthar

Glavni urednik Vojislav Likar

Način dostopa (URL): <http://hs.zrc-sazu.si/eknjiga/>

ISBN tiskane izdaje: 978-961-254-059-3

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

930.85(082)

930.1(082)

HISTORIČNI seminar 6 [Elektronski vir] / uredili Katarina Keber in
Katarina Šter. - Ljubljana : Založba ZRC, ZRC SAZU, 2008

ISBN 978-961-254-060-9

I. Keber, Katarina

237890816

© 2008, Založba ZRC, ZRC SAZU

Vse pravice pridržane. Noben del te izdaje ne sme biti reproduciran, shranjen ali prepisan v kateri koli obliki oz. na kateri koli način, bodisi elektronsko, mehansko, s fotokopiranjem, snemanjem ali kako drugače, brez predhodnega pisnega dovoljenja lastnikov avtorskih pravic (copyrighta).

»Bog na naši strani«: Anglikanska cerkev in prva svetovna vojna

PAVLINA BOBIČ*

IZVLEČEK

Anglikanska cerkev v Veliki Britaniji je med prvo svetovno vojno svoje pastoralne cilje prilagodila ciljem države in s tem prispevala svoj delež k mobilizaciji za totalno vojno. Eksistencialna kriza britanskih vojakov na fronti je pokazala tudi na šibkosti institucije cerkve, saj ni bila sposobna zapolniti vrzeli, ki so se med plastmi angleške družbe odprle v procesu industrializacije in sekularizacije v 19. stoletju.

KLJUČNE BESEDE

prva svetovna vojna, Anglikanska cerkev, britanski vojaki, propaganda, vera

ABSTRACT

During the First World War the Church of England adjusted its pastoral aims to the aims of the state, thus contributing its share towards mobilization for total war. An existential crisis of the British soldiers on the front also exposed the weaknesses of the Church, in that it was not able to reconcile the differences between social classes in Britain, which rooted in the processes of industrialization and secularization of the 19th century.

KEY WORDS

The First World War, Anglican Church, British soldiers, propaganda, faith

Leta 1916 je Henri Barbusse objavil roman *Le Feu*, ki je temeljil na avtorjevih zapiskih iz frontnih jarkov. V knjigi močno opečen pilot skuša v na pol deliričnem stanju opisati, kaj je videl preteklo nedeljsko jutro, ko je letel nizko nad bojiščem. Zbegali sta ga dve skoraj identični skupini vojakov na obeh straneh frontne linije. Poletel je niže, da bi si ju natančno ogledal. Takole pravi:

* Pavlina Bobič, doktorska kandidatka, Faculty of Modern History, University of Oxford, Hertford College, Oxford
pavlina.bobic@hertford.oxford.ac.uk

Potem sem doumel. Bila je nedelja, in pred mojimi očmi sta se odvijali dve bogoslužni opravili: oltar, duhovnik, skupina fantov. Niže ko sem se spuščal, jasneje sem videl, da sta bili stvari enaki – tako zelo enaki, da je bilo videti neumno. Eno od bogoslužij – katero koli želite – je bilo odsev drugega ... Šel sem še niže ... In nato sem [jih] lahko slišal. Slišal sem eno govorjenje, eno samo. Razbral sem molitev, ki je mimo mojih ušes prišla enotna na svoji poti do nebes ... Šrapnel me je zadel v trenutku, ko sem, leteč zelo nizko, zaslišal iz dveh skupin glasov na zemlji, kar je zvenelo kot eno: »Gott mit uns!« in »God with us!« ... Nato sem odletel. Le kaj naj si Bog misli ob vsem tem?¹

Ta simbolike poln odlomek zajema ves absurd, na katerega so naletele krščanske cerkve in posamezniki v njih, ki so se med zublji vojne skušali dokopati do transcendence in moralne utemeljitve tistega sveta, v katerega so bili pahnjeni vročega poletja 1914. Zdelo se je, da je vojna potisnila ljudi prek meja »normalnega« v pekel brez konca – v brezno, ki je gohtalo ljudi in vse, kar je bilo nekoč spoznano kot tradicionalno, vzvišeno humanistično in sveto. Toda: ali so te vrednote zares izginile v mraku smrti? Vprašanje, ki je vznemirjalo vse cerkve tistega časa, je bilo, ali bo vojna vzpodbudila ponovni razcvet krščanske duhovnosti, in, v primeru Anglikanske cerkve v Angliji, zagotovitev institucionalnega, tj. predvsem političnega vpliva v širših plasteh močno sekularizirane družbe. Če so še v desetletju pred usodnim poletjem evropski možje peres slavili vojno bodisi kot dejanje moči bodisi kot dokaz nacionalne superiornosti (Dostojevski, Kipling, Nietzsche), se je odločilni vrtinec vojne, ki naj bi za vselej končal vse vojne, sprevrgel iz filozofskega ideala v način življenja. Totalna vojna, ki je terjala mobilizacijo vseh in vsega, torej poleg vojaštva in ekonomije tudi civilnega življenja in duhovnosti, je zahtevala dokončni udarec sovražniku kot edino zagotovilo prihodnjega miru v Evropi.

V tem kontekstu nas zanima odziv angleške Anglikanske cerkve² na vojaško mobilizacijo in prepletenost Cerkevne retorike s propagandnimi provojnimi sporočili države. S pomočjo Cerkve je britanski propagandni urad Wellington House izoblikoval stereotip barbarskega Hunu in utrjeval moralno opravičljivost britanskega posega v vojno. Na drugi strani bomo pogledali, kako – če sploh – je vojna učin-

¹ Barbusse, *Under Fire*, str. 281–282.

² Beseda »anglikanska« izvira iz srednjeveške latinske fraze *ecclesia anglicana*, in torej pomeni »angleška cerkev«. Anglikanska cerkev predstavlja doktrino, vero, načela, pastoralno prakso in sistem, ki korenini v reformaciji, a svoje poslanstvo obenem vidi kot neprekinjeno nadaljevanje prve apostolske in zgodnje srednjeveške univerzalne (katoliške) cerkve. Angleška cerkev (*The Church of England*) je nacionalna in ima funkcijo krovne institucije glede na anglikanske skupnosti, delujoče po vsem svetu.

kovala na religioznost britanskih vojakov in kakšen odmev je našla v ambicioznih napovedih o duhovni prenovi družbe.

Ko je 4. avgusta 1914 Velika Britanija napovedala vojno Nemčiji, je deželo zajel val navdušenja. Mnogi so se odpravili na ulice iz vznemirljivega spoznanja, da živijo v zanimivih časih in niso hoteli zamuditi niti trenutka. Isti dan je v Londonu tridesettisočglava množica pred Buckinghamsko palačo zapela *God save the King*, medtem ko so se drugi navdušenci lotili razbijanja oken na nemški ambasadi.³ Iz previdnosti (ali preračunljivosti) je do jeseni 1914 500 nemških rezidentov v Britaniji zavrglo svoja »tevtonska« imena in jih zamenjalo z bolj angleško zvenečimi. Leta 1917 je to storila tudi britanska kraljeva družina, ki je postala Windsor namesto Saxe-Coburg. S tem je želela čim učinkoviteje zakriti svoj nemški izvor in aristokratske sorodstvene vezi. Enako je ravnal tudi prvi pomorski lord (*First Sea Lord*), ki se je ločil od svojega rodbinskega imena Battenberg ter se izvolil imenovati Mountbatten. Čeprav je Lord Kitchener – navkljub nekaterim optimističnim napovedim o zmagi še preden odpade prvo jesensko listje – obljubljal vojno, ki utegne *trajati 3 leta oziroma dokler ne bo dobljena*, se je do 15. septembra v vojsko prijavilo pol milijona Britancev.

Akcija rekrutiranja prostovoljcev bi ne bila v začetku vojne tako uspešna brez izjemnih propagandnih impulzov države in posledično tiska. Podobe karikirano napihnenih pruskih pošasti, barbarских Hunov, opasnih s sabljami okrog kipečih pasov, ki so kot za šalo križali vojake, onečaščali ženske, pohabljali otroke in uničevali svetišča, so sedla globoko v britanski kolektivni spomin 20. stoletja. Postale so sinonim za nemoralni pruski militarizem, ki naj bi bil glavni krivec vojne in njenih nečloveških produktov.⁴ S pomočjo sloganov, ki so trkali na moralno zavest ljudi in vključevali ženski del populacije kot čustveni stimulator moških, so bili ti pripravljeni oditi v boj proti *barbarskemu militarizmu*, ki je, po trditvah Herberta H. Asquitha, grozil Belgiji, Franciji in pravicam majhnih narodov. S pomočjo strahu, ki so ga sejali s prej omenjenimi karikaturami, so propagandisti v prebivalcih ustvarjali vtis, da nemška družba temelji na militarističnih načelih, ter tako podžigali britansko voljo do zmage. Šibkost ali moč nežnejšega spola je bila uporabljena kot propagandni eksperiment. Ali

³ V Britaniji razen avgusta, ko je prišlo do nekaj osamljenih primerov napadov na trgovine lastnikov iz sovražnih držav, ni bilo večjih izbruhov nasilja. Do prvega primera te vrste je prišlo 17. oktobra 1914 ob prihodu belgijskih beguncev, ko je moralo v Deptfordu za red skrbeti 400 policistov. Naslednji konec tedna so bile podobne demonstracije organizirane v mestu Crewe. Prim. Strachan, *The First World War*, str. 107.

⁴ Sanders in Taylor, *British Propaganda*, str. 137.

z drugimi besedami: zasebna čustva so bila mobilizirana v namene države. Vsem dobro znan je plakat, na katerem je poleg ženske podobe vpadljiv napis: *Women of Britain say GO!* Zapeljivi obeti slave in vročično vzdušje sta povzročila, da so bile ženske odločene spodbujati svoje moške, da zgrabijo za orožje. Domoljubnost je bila v prelomnem trenutku silnejša od sočutja in disciplina močnejša od čustev. Dolžnost je bila drugo ime za ljubezen: *Your King and your country NEED YOU!* V prihodnjih valovih novačenja prostovoljcev, ko je postalo jasno, da bo vojna divjala še dolgo po prvem božiču v frontnih jarkih, so propagandna sporočila še bolj neposredno pritisnila na moške, ki se dotlej niso odzvali klicu domovine. Tako je plakat, ki je za svojo kuliso učinkovito uporabil družino in moško zavest odgovornosti do nje, prikazoval otroka, ki sprašuje svojega očeta o tem, kaj je storil v *véliki vojni*. Ljubezen do *prgišča domače zemlje*, svete v očeh poetov, vznemirjenje, da so del prelomnega zgodovinskega trenutka,⁵ in ne nazadnje galantna želja po ugajanju ženskemu svetu so vsaj sprva sestavljali zanesljiv psihološki vzorec, ki je moške nagibal k pritrdjevanju argumentom za boj.

Za večino (viteško razpoloženih) prostovoljcev je bil nemški vdor v »malo in nemočno« Belgijo gotovo tehten argument. Nemška kršitev belgijske nevtralnosti, pogled na prve belgijske begunce v Britaniji in pustošenje kulturnih mest (zlasti Leuvena in Rheimsa) je bilo v britanskem tisku prikazano kot odraz hunskega barbarstva. Britanski kleriki so za širjenje vseh vrst zla nemškega cesarstva obdolžili Viljema II.; tako so ga imenovali kar *Viljem Zlobni*, *Hun Vili* ali *Atila II.*⁶ Moralna nujnost britanske intervencije se je obenem zlahka interpretirala v krščanskem okviru: Bog se zavzema za ponižane in šibke, in kakor je bil vzgojni ideal pomagati nesrečnejšim od sebe, je bilo tudi v času nemškega uničevalnega besa potrebno priskočiti na pomoč ogroženemu narodu. Z vso silo je bilo torej treba udariti po pruskem militarizmu in vztrajati, dokler ne bo izkoreninjen, torej do dne, ko bo – z besedami Herberta H. Asquitha – nemški vojaški polom tako popoln, da bodo politični sistem Nemčije lahko preoblikovali njeni sovražniki.⁷ Le tako si je bilo moč predstavljati konec nemških ambicij po svetovni prevladi, ki je pod krinko širjenja pangermanske »kulture« grozila zahodnemu svetu. Da je bilo vojno moč slikati celo z vidika seksualnega imaginarija, dokazuje tudi jezik sočasnih feministk, ki so ob *prusaske* »posilstvu Belgije« izražale srd nad militaristično in tiransko

⁵ Adolf Hitler se je spominjal, da je ob izbruhu vojne padel na kolena in se iz vsega srca zahvalil nebu, da mu je bilo dano živeti v tistih časih. Prim. Strachan, *The First World War*, str. 103.

⁶ Prim. Hoover, *God, Germany, and Britain*, str. 28.

⁷ Howard, *War in European History*, str. 113.

moškostjo nemškega imperija, medtem ko sta bili Francija in Belgija nedolžni, ogroženi, napadeni in ženstveni.⁸ Novost izražanja je – ne nepričakovano – zbudila odpor v viktorijansko vzgojenih damah in gospodih ter seveda v vseh, ki niso imeli posluha za emancipacijska prizadevanja sufražetek. Usoda »uboge Belgije« je sicer postala bogat vir primerov (domnevnih) nemških grozodejstev nad prebivalstvom in s tem uradne britanske propagande vse do konca vojne.⁹

Kakšen je bil torej odgovor angleške Anglikanske cerkve na politični in verski izziv na domačih tleh in na fronti? Canterburyjski nadškof Davidson je prvi dan vojne, avgusta 1914 – ko so se pripravljali molitveni obrazci za može, odhajajoče na fronto –, odločno zavrnil namige, da morajo molitve vsebovati noto zmagoslavja in identificiranje antantnih vojnih ciljev z božjo voljo. Član Trinity Collegea v Oxfordu je denimo predlagal naslednje besedilo:

*Strike the fear of God (at last) into the heart of the Kaiser (our enemy) so that he depart and go back whence he came: strike the fear of God into his hosts so that what is left of them may make haste to return with him (even as Sennacherib, King of Assyria, and his remnant arose early in the morning and made haste to go back and dwell in Nineveh).*¹⁰

Nekateri kleriki so nadškofovo odločitev kritizirali in molitvene obrazce označili kot skorajda *neverjetno izpraznjene vse moči, pomembnosti in dostojanstva*.¹¹ V bojno razpoloženi vsakdanjosti rekrutiranje v deželi, ki do leta 1916 ni poznala obveznega nabora, kljub besedam Lorda Kitchenerja, da ne potrebuje propagande s prižnic, brez slednje nikakor ni šlo.

Na izbruh sovražnosti so se duhovniki Anglikanske cerkve v Angliji odzvali z molitvami za mir in začetek vojne enoglasno razglasili za dejanje zla. Po drugi strani so menili, da je vojna »pravična«, v

⁸ Prim. Wilkinson, *The Church of England*, str. 91.

⁹ Najbolj razvpita je bila zgodba o t. i. tovarni za predelavo trupel (*corpse conversion factory*). 10. aprila 1917 je berlinski *Lokal Anzeiger* objavil zgodbo o tovarni, ki naj bi predelovala človeška trupla v vojne potrebščine. Teden dni kasneje je *The Times* obtožil Nemce, da iz mrtvih teles kuhajo milo. Preden je uradna propaganda priredila zgodbo za svoje namene, je sprožila preiskavo. Prvega aprila je *The Daily Review of the Foreign Press* vseboval novico o odkritju vagona na Nizozemskem, polnega trupel nemških vojakov. Vagon naj bi bil namenjen v Liege, kjer naj bi telesa stopili v milo, a je bil pomotoma preusmerjen na Nizozemsko. Britansko zunanje ministrstvo zgodbe navkljub poskusom ni moglo podkrepiti z dokazi. Brigadir Morrison je sicer trdil, da so Nemce videli odnašati trupla iz mesta Vimy Ridge, kjer je bilo sumljivo malo nemških vojaških grobov. Od tam naj bi bila trupla prenesena v tovarno za predelavo. Prim. Sanders in Taylor, *British Propaganda*, str. 146.

¹⁰ Navedek v: Wilkinson, *The Church of England*, str. 29.

¹¹ Kanonik Peter Green v: *ibid.*, str. 29.

njej se bo med nebom in zemljo zasvetila strašna božja sodba nad nezvestim človeškim rodом in bo zato zahtevala razpoložljive duhovne moči vse do bridkega konca ... Od tod do apokalipse je bil le še korak. Nadškof v Yorku je med pridigo jeseni 1914 dejal, da sovraži vojno in se mu upira, ker je *polom krščanskih načel*. Seveda se ob tem zbuja dvom, ali je šlo v resnici za polom krščanskih načel ali institucij kot njihovih nosilcev. Nemara lahko v nadškofovi izjavi zaznamo priznanje, da delovanje Anglikanske cerkve v preteklosti ni doseglo svojih pastoralnih ciljev v vse bolj sekularizirani družbi. Od 19. stoletja dalje je bilo namreč v Britaniji zaznati velik upad prakticirajočih vernikov in nezadržno oddaljevanje delavskega sloja od Cerkve. Slednja je bila bolj socialna kot duhovna ustanova. Zvest ji je ostal višji sloj, iz katerega je navsezadnje izhajalo tudi največ anglikanske duhovščine, kar je v nižjem sloju utrjevalo zavest povezave med torijci in Cerkvijo. Odklon od vere (ne pa od tradicije, ki se je spogledovala s praznoverjem) je bil posledica industrijske preobrazbe družbe in razkola, ki je zaveval med religijo in znanostjo. To je v jeziku klerikov vodilo v sodobno poganstvo; utelešalo se je v alkoholizmu in razrasli javni nemorali na mestnih ulicah ter ne nazadnje v pojavu, ki je med vojno dobil povsem določeno ime: vojaška moč wilhelmskega rajha.

Anglikanski duhovniki so tako – razen posameznih izjem – zavzeto pridigali o moralnih vzrokih vojne in pomenljivih znamenjih časa. Cerkev se je navkljub nekaterim pomislekom hitro vpregla v voz vojne propagande in večina duhovnikov se je s prižnic resno lotila duhovne mobilizacije zaupanih jim ovčic. Oxfordski profesor Scott Holland, ustanovitelj Krščanske socialne zveze, je 26. avgusta 1914 opisal vojno kot pekel, in se mu je še mesec pred tem zdela neizrekljivo daleč. Čeprav je kritiziral britansko demoniziranje Nemčije, je le nekaj tednov po prvih spopadih tak jezik uporabil tudi sam. V svojem pismu škofu Nevillu Talbotu je spregovoril o *grozi prusaštva*, ki ga je označil kot demona, proti kateremu se je treba boriti in ga uničiti, ter bil ob tem zaprepaden, da je človek [seveda Nемец] lahko tako diabolichen.¹² Septembra je v svoji korespondenci zapisal, da je vojna pravična, če se bojuje iz ljubezni do miru, medtem ko je novembra v pismu Nevillu Talbotu označil Britance za *eshatologe* in menil, da Bog mora zmagati.¹³ Retorika, ki je Nemce vehementno prikazovala kot poseobljene demone, je kaj kmalu proniknila v teološko utemeljevanje razlogov za vojno. Nelagodje, ki so ga Britanci doživljali pred »barbarskimi Hunki«, je bilo v javnosti podkrepljeno z izbranimi navedki iz del Friedricha von Bernhardija, Friedricha Nietzscheja in Heinricha

¹² Ibid., str. 15.

¹³ Ibid.

von Treitschkeja, imenovanih tudi *nesveta Trojica*.¹⁴ Tok polstoletne evropske filozofije se je po mnenju »domoljubnih« britanskih intelektualcev zlival s svetovno politiko Nemčije, ki naj bi se napajala ob izviru Nietzschejevih idej o nujnosti premoči nad sentimentalno šibkostjo in podreditvi drugih. S tem ko si je filozofski koncept utrl pot v slovar politike, pa se je že napovedala evropska kataklizma.

V luči idej socialnega darvinizma, ki je predvidel vzpon in prevlado močnejšega naroda ter zaton, torej poraz šibkejšega, je fascinacija nad vojno kot dokazom – če ne tudi volje do – superiornosti že pred avgustom 1914 tlela v iskrah nacionalizmov in razkazovanju vojaške moči. Ključno je seveda razlikovanje med sposobnostjo zmagovalca in nesposobnostjo poraženca. Arhidiakon Basil Wilberforce je leta 1915 pridigal, da je *zakon napredka zakon evolucije* in da je strašna preizkušnja vojne, ki se bije z nasprotjem dobrega, le način tranzicije v višjo, plemenitejšo obliko bivanja.¹⁵ Pesnik Wilfred Owen je na začetku spopadov – ko sam še ni bil neposredno prizadet – pisal svoji materi, da ga plaši misel, da bodo *umi, ki so se v odličnosti dvignili nad civilizacijo desetisočih let, uničeni, in telesa, proizvod dobe naravne selekcije, pogubljena zavoljo političnega statusa*.¹⁶ Omenjeno je že bilo, da se je *velika vojna* v literarnih delih odvila že veliko pred svojim dejanskim začetkom. V prvem valu svetovne vojne, ko ljudskega navdušenja še ni zagrnil mrak množičnega uničevanja, je Anglikanska cerkev napela svoje sile za preboj v družbeno sredino. Razdalja med Cerkvijo in državo je bila presežena tako, da so kleriki identificirali krščansko skupnost z vojskujočim se narodom. Patriotizem je postal več kot zgolj ljubezen do domovine; v svojem bistvu se je moral približati goreči verski zavesti.

Londonski škof A. F. Winnington-Ingram¹⁷ je funkcijo Cerkve v vojni razlagal kot navdih za plemenita dejanja, vir moči in poguma vojakom; izpolnjevala naj bi jo z zagotavljanjem svoje navzočnosti ob ranjenih in umirajočih, s tolažbo žalostnih in z nenehno molitvijo na čelu svojega ljudstva.¹⁸ V viktorijanski dobi je bil najbolj znan krščanski teoretik vojne J. B. Mozley, ki je po francosko-pruski (nemški) vojni leta 1870–1871 učil, da morajo kristjani sprejeti vojno kot neo-

¹⁴ Prim. Hoover, *God, Germany, and Britain*, str. 37. Friedrich von Bernhardi je leta 1912 izdal knjigo z naslovom *Deutschland und der nächste Krieg*, o kateri so britanski kleriki sodili, da odraža uradno naravnost nemške darvinistične realne politike. Medtem ko je bil Treitschke označen za Machiavellija degradiranega protestantizma, je po taisti mentaliteti kaiserjeva racionalizacija Nietzschejevega zanimanja konvencionalne morale privedla do opustošenja Belgije. Prim. *ibid.*, str. 38.

¹⁵ Wilkinson, *The Church of England*, str. 20.

¹⁶ *Ibid.*, str. 19.

¹⁷ Škofovski sedež je zasedal v edvardijanski dobi.

¹⁸ Mews, *Spiritual Mobilization*, str. 260.

gibno posledico razdeljenosti sveta med narodi. Osemnajst let kasneje pa je A. T. Lyttletone ravno nasprotno trdil, da v človeškem hlepenju po ozemljih in vojnem navdušenju ni nič posebej božanskega ali pravičnega ter da sta v očeh krščanskega moralista obe sovražni strani »krivi«. Vseeno se slednji ni mogel izogniti fascinaciji z vojno. Oba misleca pa sta v vojni videla sledove srednjeveškega viteštva. Nihče od njiju si ni predstavljal boja brez velikega momenta žrtvovanja na oltarju domovine; še več: vojakovo resnično poslanstvo ni bilo izpolnjeno v tem, da ubija, ampak da je ubit sam.¹⁹ Takšna žrtvovajska teologija je našla zanesljiv odmev v številnih pridigah med prvo svetovno vojno, čeprav so njune ideje vojaki, ki so na lastni koži izkusili učinke modernega bojevanja, nedvoumno zavračali.

Pisanje viktorijanskih mislecev je bilo gotovo v ozadju razmišljanja škofa Winnington-Ingrama, ki je bil kot eden najgorečnejših oznanjevalcev vojne ponosen na število 10.000 mož, ki naj bi pod njegovim vplivom (veljal je namreč za karizmatičnega govornika, čeprav je bil brez impresivnejše teološke izobrazbe) zgrabili za orožje. Leta 1917 je bila objavljena njegova – verjetno najodmevnejša, če ne najrazvpitejša – adventna pridiga, v kateri je primerjal Izaijevo vizijo vesoljnega miru s sodobno situacijo, kjer se je odvijal *večji izliv krvi in najhudobnejše strasti, ki jih je svet videl v tisoč letih*. V nadaljevanju je zapisal:

And first we see Belgium stabbed in the back and ravaged, then Poland, and then Serbia, and then the Armenian nation wiped out — five hundred thousand at a moderate estimate being actually killed; and then as a necessary consequence, to save the freedom of the world, to save Liberty's own self, to save the honour of women and the innocence of children, everything that is noblest in Europe, everyone that loves freedom and honour [...] are banded in a great crusade — we cannot deny it — to kill Germans: to kill them not for the sake of killing, but to save the world; to kill the good as well as the bad, to kill the young as well as the old, to kill those who have shown kindness to our wounded as well as those fiends who crucified the Canadian sergeant, who superintended the Armenian massacres, who sank the Lusitania, and who turned the machine-guns on the civilians of Aerschott and Louvain — and to kill them lest the civilisation of the world should itself be killed.²⁰

Londonški škof je prav tako menil, da je *velika vojna* spopad za čistost, svobodo, mednarodno čast in krščanska načela. Vse to ga je vodilo do spoznanja, da Britanija sodeluje v pravični vojni proti po-

¹⁹ Ibid., str. 261.

²⁰ Ibid., str. 257.

ganstvu (slednjega je očitno predstavljala nemška vojaška moč). Vsak, ki v njej dá svoje življenje, umre pokončno kot mučenik, kajti *vojna, ki se bije iz svetih vzrokov, je sveta*.²¹ Princip svete vojne je podpiral tudi rektor Svete Ane v Sohu, ki je verjel, da v boju ne gre toliko za čast dežele kot za čast Boga. *To ni le sveta vojna; je najsvetejša vojna, ki se je kdaj koli bojevala*.²²

S podobno obarvanim političnim tonom je leta 1915 škof John Percival ugotavljal, da se Britanija bojuje za pravično stvar. Verjel je, da so Britanci skupaj z zavezniki *božje orodje za rešitev krščanske evropske civilizacije pred brutalnim in brezsrčnim militarističnim poganstvom; zaradi tega mora vojna trajati, dokler ne bo dosežena zmaga in Kristusov zakon utemeljen kot vrhovna avtoriteta v narodnih in mednarodnih zadevah*.²³

Težko je biti nekritičen do zgornjih stališč, ki so militantno govorico Anglikanske cerkve jasno identificirala z britanskimi vojnimi cilji. Nikakor niso ostala brez vtisa med sodobniki, ki so se z neprikritim cinizmom spraševali, kako dolgo bodo kleriki ravnali kot v pripovedi nekega vojaka; ta se je namreč spominjal tesnobe dne prvega odhoda na fronto, ko je njega in prijatelje pospremil domači vikar z besedami: *Jaz grem z vami samo do železniške postaje. Bog naj bo z vami od tam naprej*. Oxfordski profesor A. E. J. Rawlinson je v imenu svojih prijateljev v vojski zapisal, da so bili mnogi vojaki na fronti razočarani nad retoriko Cerkve, ki je podlegla skušnjavi izenačevanja sovražnika z utelešenim zlom in se v mnogočem odpovedala krščanskemu oznanjevanju miru. Ničesar ni storila za to, da bi v agresorju spoznala človeka, ki je enako – če ne še bolj – potreben molitve, in bi s tem izpolnila svojo evangeljsko dolžnost.²⁴

Glas tistih, ki so zagovarjali ugovor vesti in razglašali vojno kot padec civilizacije, v katerem sta prevladali razdiralni sili sovražstva in medsebojnega uničevanja (Bertrand Russell je v obojem videl temeljni preizkus humanosti človeka), je bil sicer v angleški Anglikanski cerkvi in Veliki Britaniji sploh tih. To seveda ne pomeni, da v Angliji ni bilo ljudi, ki so zavračali služenje v vojski zaradi moralnega ugovora vesti. Razvrščeni so bili v tri skupine: v prvi so bili moški, pripravljeni vstopiti v vojsko, a ne kot bojevniki, v drugi so možje hoteli opravljati le alternativno delo pod civilno oblastjo, v tretjo skupino pa so sodili t. i. *absolutisti*, ki so zavračali kakršno koli sodelovanje z oblastmi kot pogoj za oprostitev od vojske. Toda ti posamezniki (po-

²¹ Mews, *Religion and English Society*, str. 79.

²² Cargas, *Christ in No Man's Land*, str. 67.

²³ Wilkinson, *The Church of England*, str. 26.

²⁴ Prim. Mews, *Spiritual Mobilization*, str. 263.

pularno označeni kot *strahopetci*) so se morali soočiti z zelo ostrim nasprotovanjem okolice, ki je težko dopuščala odklon od javnih pričakovanj. Najtrdovratnejši od njih, torej *absolutisti*, so bili v nekaterih primerih poslani v delovna taborišča na Škotskem in v Angliji, kjer so bili – mnogi nevajeni trdega ročnega dela – podvrženi fizičnemu in duševnemu trpljenju, ki se je v neredkih primerih končalo s smrtjo. Lloyd George je menil, da ti ljudje ne zaslužijo niti najmanjšega sočutja. Oktobra 1917 je exeterski škof lord Cecil celo priporočal, da bi bilo treba politične nasprotnike vojne zapreti na tisti kraj v Angliji, ki bo najbolj verjetno bombardiran. Izpustil bi le tiste, ki vojni nasprotujejo iz verskih razlogov.²⁵ Z negativnimi odzivi so se ti posamezniki srečevali še nekaj let po koncu vojne. Do leta 1926 jim je bila odvzeta volilna pravica, razen če so lahko dokazali opravljanje družbeno koristnega dela med vojno. Težave so imeli celo pri iskanju zaposlitve. Med vojno večina anglikanskih duhovnikov ni odobrvala zapostavljanja teh ljudi, res pa je, da nikakor niso javno promovirali moralnih zadržkov vesti. Bertrand Russell je kot eden najglasnejših nasprotnikov vojne ugotavljal, da je devet desetih ljudi okužilo sovraštvo, in sicer tudi do tistih, ki se jim je vojna zdela odvraten povratek k barbarstvu. Vojna je vendar globoko zadevala vsa človeška bitja brez ozira na narodnostno ali državljansko pripadnost ... Zgrožen je bil nad vojno *gorečnostjo*, ki je zajela množice (in ne samo teh). Sam je doživel bridek udarec. Protivojno stališče ga je leta 1916 stalo profesure na Trinity Collegeu v Cambridgeu in povzročilo njegovo izolacijo v krogu nekdanjih prijateljev. Le slutimo lahko globino konfliktnosti, s katero so zagovorniki ugovora vesti sobivali z rojaki, ki so zaradi vse daljših seznamov padlih s fronte v monstroznem Tevtonu težko videli človeka. Ko je v neki londonski cerkvi Russell hotel nastopiti kot pacifist, mu je množica to preprečila tako, da je v besu zažgala prižnico!²⁶

Drugod so prižnice ostale cele. Presenetljiva lahkotnost oziroma hitrost, s katero je angleška Anglikanska cerkev podprla poglede in »vrednote« države na pragu 1. svetovne vojne, korenini v splošni miselnosti, da je ta Cerkev del naroda in neločljivo zvezana z njim. Povsem razumljivo je bilo Cerkvno opominjanje k dolžnosti, tako krščanski kot državni. Zanimiv je tudi podatek, da niti kvekerji niso uradno obsodili britanskega posega v evropski konflikt (čeprav si o tem niso bili enotni); kar 33 odstotkov se jih je odločilo za pristop k orožju.²⁷ Razloge za prevladujočo zavezo med državno in cerkvno

²⁵ Wilkinson, *The Church of England*, str. 50.

²⁶ Russell, *Autobiography*, str. 255.

²⁷ Cargas, *Christ in No Man's Land*, str. 63.

govorico je najbrž mogoče tolmačiti tudi na način, da so teologi prehitro nagnjeni k radikaliziranju stališč v smislu absolutnega dobrega in absolutnega zla, kar jim je nedvomno služilo kot intelektualno orodje za prikazovanje pravičnosti vojne. To nikakor ne pomeni, da je ozko-srčnost priučena in le značilnost izobraženih; preprosti ljudje so se z njo prav lahko prebijali do enakih – nekritičnih in enostranskih – zaključkov. Nezanemarljivo je tudi dejstvo, da so anglikanski kleriki in politiki v veliki večini izhajali iz skupne socialne plasti, torej visokega sloja, kar je *a priori* zagotavljalo obstoj osebnih vezi med visokimi predstavniki Cerkve in države. (Iz korespondence v zapuščini canterburyjskega nadškofa Davidsona je jasno, da je bil v najtesnejši zvezi z britanskim notranjim ministrstvom.)

Treba pa je poudariti, da je v resnici že na začetku vojne nastala dilema ob vprašanju, ali naj duhovnike pokličejo pod bojne prapore (zlasti še, ali naj duhovniki na fronti sodelujejo z orožjem). Kot je v vrtincu protinemške evforije dejal nekdo: *Zakaj bi se posvečeni moške, ki tako radi govorijo o nebesih, bali stopiti skozi njena vrata?* Res je bilo dilem več, na primer: ali naj duhovniki na fronti opravljajo delo nebojevnikov, denimo, v saniteti, kot vozniki pri vojaških transportih, ali le kot kurati. Nadškof Davidson je svetoval duhovnikom na fronti, naj se ne vojskujejo z orožjem, vendar tega ni izrecno prepovedal. V tem so ga podpirali tudi yorški nadškof Lang in drugi anglikanski škofje. Skrb vzbujajoče bi lahko postalo tudi stanje po župnijah, saj bi jim v primeru množičnejšega odhoda klerikov na fronto primanjkovalo duhovnih pastirjev za domačo pastoralo.

Drugače je bilo s tistimi, za konskripcijo sposobnimi fanti, ki kot študentje teologije še niso bili neposvečeni v klerike. Zanimiva je odločitev canterburyjskega nadškofa, da se jim konskripcija ne le dovoli, ampak se jih zanjo tudi spodbudi. Beremo lahko o tem, da je, denimo, dekan King's Collegea v Londonu študente teologije spodbujal tudi tako, da jim je po vrnitvi s fronte obljubljal dodatne (posebne) učne ure in izpite.²⁸ Profesor teoloških znanosti iz Cambridgea je v svojem članku v *Church Timesu* leta 1914 izrazil upanje, da v jesenskem trimestru na Univerzi med študenti ne bo videl nikogar, starega med 20. in 30. letom. Vedno goreči londonski škof Winnington-Ingram je zatrdil, da ne bo posvetil v duhovnika nobenega mladeniča, sposobnega za vojaško suknjo, pri čemer ga je podprla večina drugih škofov.²⁹ Te odločitve so imele resne posledice v povojnem času, saj je število duhovnikov dramatično upadlo. Skoraj cela generacija bodočih klerikov je poniknila v mrak vojne; medtem ko je bilo leta 1914 v angle-

²⁸ Ibid., str. 72.

²⁹ Ibid., str. 73.

ški Anglikanski cerkvi 610 posvečenj, jih je bilo pet let kasneje le še 161.³⁰

Britanska vlada je leta 1916 izdala zakon, po katerem so bili kleriki izvzeti iz vojaške službe, vendar je bilo po besedah yorškega nadškofa Langa to dejanje odločitev parlamenta in ne posledica zahteve Cerkve. Klerikom je bila lahko naložena le služba, ki ni bila povezana z nošenjem orožja. Glas kritike med duhovniškimi vrstami pa je menil, da je že slednja problematična, saj je bila meja dovoljenega vprašljiva: na fronti bi tako v času kritičnega pomanjkanja vojakov prav lahko v boj poslali tudi duhovnike. Drugi ugovor pa je bil – nasprotno – povezan s strahom, da bi duhovniki izgubili svoj ugled na fronti in doma, če ne bi delili vseh razsežnosti trpljenja z britanskimi vojaki. Takšno razmišljanje je svoj odsev našlo v opusu pisatelja Roberta Gravesa, ki je v svoji avtobiografiji popisal majhno mero spoštovanja, ki naj bi ga vojaki čutili do anglikanskih kuratov. Med drugim je zapisal: *Če bi bili ti pokazali desetino poguma, vztrajnosti in drugih človeških kvalitet – kot so storili vojaški zdravniki –, bi med vojaki lahko prišlo do razcveta vere.*³¹

Mar je bila funkcija anglikanskih kuratov na fronti res omejena le na distribucijo cigaret? V čem so se razkrivale globine in plitvine religioznih karakteristik britanskih vojakov? 9. avgusta 1914 je londonski škof v katedrali sv. Pavla pridigal, češ: če je poganski poet zapisal *Dulce et decorum est pro patria mori*, s koliko večjim prepričanjem bi morali to ponoviti krščanski starši.³² Sladkost slave, obljubljene junakom, pa je kmalu zahtevala krvave žrtve in morje trpljenja.

Rečeno je bilo, da v *metežu granat ni ateistov*. Da je v trenutkih, ki so lahko za vojaka zadnji, vsak pripravljen na kupčijo z Bogom. Da možje pred bitko molijo. Včasih med boji ni bilo mogoče pomagati ranjenim tovarišem, katerih polblazno stokanje, klice in molitve so poslušali vojaki, ki se jim je uspelo rešiti v jarke. Toda morda je vseeno na mestu dvom, ali je bilo v teh izjemno težkih trenutkih med vojaki mogoče razbrati znake splošno ukoreninjenega krščanskega verovanja. Eden od britanskih kuratov je v svojih spominih zapisal, da so se bili možje v brezizhodnosti položaja prisiljeni opreti na idejo Boga in da bi le neumnež zavrgel pomen molitev, ki so bile priča človekovega temeljnega zaupanja v Boga in spoznanja, da ga človek nikoli povsem ne zavrne.³³ Podobno se je v intervjuju po vojni neki veteran spominjal, da so ranjenci v agoniji vedno klicali svojo mater

³⁰ Ibid.

³¹ Graves, *Goodbye to all that*, str. 158.

³² Wilkinson, *The Church of England*, str. 169.

³³ Prim. Cargas, *Christ in no Man's Land*, str. 95.

ali Boga.³⁴ V drugem intervjuju je nekdanji miner dejal, da je bilo med vojaki le malo takih, ki bi nikoli ne izrekli kake molitve in da je sam slišal ljudi obračati se k svojemu Bogu.³⁵ Opisani primeri so bili lahko le izraz trenutne šibkosti, ko se človek zave popolne nemoči – in se v tem preda moči, neskončno večji od njega samega.

Na bojišču so molitve in pogosto prepevane verske himne predstavljale vez z domom, saj so vojake vsaj v mislih vračale v oddaljeno intimo nekdanjosti, splošno razširjene pa so bile tudi parodične priredbe znanih melodij. Nasprotje med *nekoč* in *sedaj* je razklalo čutenja na dva pola. Kar je bilo pred tem, se je zdelo neizmerno daleč; v življenja posameznikov je vojna s svojim vonjem po smrti udarila kot radikalna negotovost, strah in dvom. Himne kot *Naprej, krščanski vojaki* in *Bojujte dober boj* so vojskovanju dajale navidezno religiozen pečat, čeprav vojakom pogosto ni bilo do njihovega prepevanja, posebno, če so jih k temu spodbujali kleriki, ki se sami niso bojevali. Idila je bila daleč od resničnosti; kako bled odtенок realnosti je, na primer, kraljeval na vojni razglednici, ki je prikazovala brezhibno počesanega vojaka, ki mirno moli poleg svojega kanona, medtem ko v daljavi divja bitka ...³⁶

Veličasten primer ironije – pogoste spremljevalke vojne – je eden od angleških vojakov opisal v svojem pismu leta 1915. Neki nedeljski večer je skupina nekdanjih gojencev zapela himno svojega collegea; a na svoj *Amen* je zaslišala nemški klic: *Še enkrat!* Učinek glasu, ki se je nenadoma pojavil v noči z druge strani okopov, je bil neznanski. Nemcem je bila himna očitno všeč, saj so od tistega trenutka zahtevali njeno prepevanje vsako noč. Izkazalo se je, da je to bila stara nemška himna, dobro znana sovražnikom na oni strani ... V zameno so Angleži klicali *Fritzu*, naj poje; nemški vojak je potem res zlezal iz jarka in zravnano, pred očmi vseh, pel arije iz nemških oper.

*Medtem ko je pel, je bilo, kot da je vojna končana. Zdelo se je, da je kilometre naokrog popolna tišina, ki jo je zmotilo le nežno žgolenje ptic. Fritz je zaključil svoje petje z besedami »Guten Abend Englisch«, in splezal nazaj v jarek. Potem se je vojna začela znova.*³⁷

Kleriki na domačih tleh so torej spodbujali vizijo vojne kot očiščujočega orodja v božjih rokah za grehe; v kritičnem času so zavzeto pridigali k spreobrnjenju. Slednje so spretno povezali z razlogi za

³⁴ Ibid., str. 96.

³⁵ Ibid.

³⁶ Prim. Wilkinson, *The Church of England*, str. 157.

³⁷ Ibid.

boj proti »barbarskim Hunom«, ki so grozili »civiliziranemu« zahodnemu svetu. Kako so to sporočilo Cerkve – zlasti če pomislimo na neposredno doživetje nemških vojakov v nasprotnih jarkih – sprejeli britanski vojaki na fronti? Končno: ali je bilo resnično mogoče govoriti o duhovni prenovi, na katero so upali duhovniki?

Leta 1919 je v Londonu izšla knjiga z naslovom *The Army and Religion*, ki so jo pripravili predstavniki enajstih cerkva, komisiji pa je predsedoval škof E. S. Talbot. V središču študije je bilo vprašanje, ali je vojna spodbudila pričakovano duhovno oživitev med vojaki, ki so predstavljali mikrokozmos moške populacije, ali ne. Poročilo je izhajalo iz podatkov, ki so jih dobili na podlagi vprašalnikov, razdeljenih med britanske vojake (od generalov do navadnih pešcev) na fronti, kurate, medicinske sestre in tehnično osebje.³⁸ Raziskava je želela zajeti britansko vojsko kot celoto in ne le prakticirajočih vernikov krščanskih cerkva. Vojska, v kateri so prevladovali naborniki, je bila sestavljena iz mož vseh družbenih slojev, večino pa je vendarle predstavljal delavski razred. Do avgusta 1917 je komisija prejela 300 vprašalnih pol; njihova analiza je bila objavljena dve leti kasneje. Temeljna vprašanja so bila naslednja: *Kaj moške mislijo o religiji, moralih, družbi? Ali je vojna moške nagnila k veri? Kolikšen delež mož je živo povezan s cerkvami in kaj si mislijo o njih?*

Rezultati so bili nekoliko presenetljivi. Moške v vojski sicer niso bili brezbožni; večinoma so molili pred bojem in se zahvalili Bogu, če so preživeli. Zelo pomenljiva pa je bila ugotovitev škofa Nevilla Talbota: *Vojak je veren, nisem pa prepričan, da je krščansko veren.*³⁹ Manjkala je globina, v čemer je bilo moč zaznati pomanjkljivo versko izobrazbo. Tri četrtine vojakov je obiskovalo katehetski pouk in se udeleževalo bogoslužij ob krstih, porokah in pogrebih. Izkazalo se je, da je le 20 odstotkov vojakov aktivno gojilo vezi s krščanskimi cerkvami. Vojaki so Boga videli kot »oddaljenega in nemočnega«, in so težko razumeli krščanski koncept življenja po smrti. Skoraj vsi verski problemi, ki so begali vojake na fronti, so izhajali iz vprašanja, kako je mogoče zasuti nepomirljiv prepad med krščanstvom in vojno. V nasprotju z nekaterimi duhovniki na britanskih tleh je bilo za vojake problematično pojmovanje božje ljubezni oziroma vsemogočnosti – zlasti zaradi tolikšnega trpljenja nedolžnih. Težko razumljiva se je zdela tudi ideja božje previdnosti. Križi s trpečim Jezusom, ki so jih britanski vojaki videvali na vsakem razpotju v Franciji, so v možeh vzbujali simpatije, a obenem misli na samožrtvovanje, ne na odrešenje. Poročilo je prav tako ugotavljalo, da je vojna sicer prebudila

³⁸ Talbot et al, *The Army and Religion*, vi.

³⁹ *Ibid.*, str. 9.

religiozno zavest in molitev, vendar je bila pristna vez vojakov s krščanstvom in cerkvami vprašljiva. Če za veliko vojakov ni bilo mogoče reči, da so *pravoverni kristjani*, o kakšni religioznosti potemtakem smemo govoriti? Katere so bile temeljne vrednote, ki so možem pomagale preživeti v razmerah na fronti (o njih se je neki vojak izrazil, da so bile *onkraj ubesedljivega*)?

Vojna je med može, ki so na fronto prinesli dediščino materialistične miselnosti, poleg velike fizične utrujenosti kmalu vnesla skoraj popolno nesposobnost kontinuiranega – treznega – razmišljanja (in to ne le zaradi alkoholnih omam). Na globoko eksistencialno in telesno krizo na bojišču so bili vojaki popolnoma nepripravljeni. Pisanje pism, petje, igranje kart, čiščenje orožja in celo vojaška disciplina so bili le zunanji poskusi normalizacije, ustvarjanje vtisa pomembnosti in reda. Avtorji *The Army and Religion* so zabeležili, da so vojaki večinoma le malo razmišljali; da pa so temu navkljub razvili svojevrstno filozofijo, v kateri je hitro našel prostor fatalizem. Mnogi so namreč verjeli, da ima vsaka sovražnikova krogla vpisano ime svoje žrtve in da je trenutek smrti določen vnaprej. V tem so našli pomiritev za močno zrahljane živce, *sicer bi ponoreli ...*⁴⁰ Pred bitko so bili pripravljene prejeti sveto obhajilo, medtem ko so v drugih razmerah to videli kot manj »moško«. Poleg tega je privrela na plan vrsta dvomov, ki so Cerkev problematizirali zaradi njene togosti in v veri videli zgolj niz moralnih prepovedi, torej »kaj se ne sme«. Vojna je našla svoj odraz tudi v spremenjenem odnosu do spolnosti, ki je osvobajala od pomislekov o tem, katera dejanja so »nemoralna«. Mobilizacija je sproščala spoznanje, da so ženske na voljo le vojakom; odsotnost sublimacije je povečala spolno potenco dane situacije, v kateri se je fetišizem mešal z nagonom in romantiko.⁴¹

Duhovnikom na fronti so vojaki očitali pomanjkanje stika z resničnostjo in moči prepričevanja, čeprav je res, da jih je večkrat nagovarjala »osebnost« posameznih kuratov, torej povsem človeški odnos, ki so ga ti znali stkati do vojakov. Morda je bila ena največjih napak angleške cerkve v tem, da duhovniki – večinoma pripadniki gornjega sloja in izobraženci – niso bili sposobni premostiti socialne bariere med vojniki. Ravno meje ekskluzivnosti so v ljudeh vzbujala občutja največje odtujenosti.

Izkazalo se je, da so se anglikanski kleriki na fronto odpravili nezadovoljivo pripravljene na ekstremne razmere, s katerimi so se tam soočali možje. Škof Neville Talbot je dejal, da je teološka izobrazba izoblikovala duhovnikom pamet, ni pa jih opremila z ustreznimi

⁴⁰ Lance-Corporal, navedeno po: Wilkinson, *The Church of England*, str. 162.

⁴¹ Prim. Strachan, *The First World War*, str. 108.

veščinami za pastoralo v času vojne.⁴² Pesmarice in molitveniki so se zdeli preveč intelektualistični in so potrebovali nujne spremembe. Molitev (in v njej pristanek na formulo *zgodi se Tvoja volja*) je izzvala vrsto dilem, še zlasti če pomislimo, da so bili v boju vojaki izpostavljeni plinu in strojnicam po volji države, Božja zapoved *Ne ubijaj!* pa je bila očitno popolnoma neučinkovita in zavržena. Človek – nič manj in nič več – se je znašel v »peklu«, kjer je zlomljen iskal način preživetja, medtem ko je iz bitke v bitko gledal, kako se telesa, »svetišča Svetega Duha«, maličijo v strojničnem ognju. Kurati so tako imeli težavno nalogo, da prevedejo tradicionalni, »vsakdanji« jezik vere človeku, ki je v globini doživel bičanje in križanje; mladi so postali starci, temeljno nerazumljivi vsem brez enakega izkustva. Zdelo se je, da se jim je razodelo brezno sveta. Zato ni nenavadno, da je bila vojakom blizu figura trpečega Kristusa – Boga, v katerem so prepoznali sočutje, odsev tovarištva na svoji lastni Kalvariji. Edino Bog, ki je sam izkusil trpljenje, se jim je zdel verjetni Bog. Res pa je tudi to, da vojaki v svojem svetu (fronta je v razmerju do zaledja namreč dejansko predstavljala drug svet) vrednot, ki so vključevale vrline samozrtvovanja, tovarištva in nesebičnosti, niso neposredno povezovali s krščanskimi zapovedmi in pričakovanji. Po mnenju avtorjev poročila *The Army and Religion* so bili nagibi mož, v katerih so se kazale težnje po nadnaravnem oz. duhovnem, ustreznijem pojmovanju naravne, ne pa razodete religije.⁴³ To je na drugi strani pomenilo, da so bili ti vojaki v pomanjkljivi zvezi s Cerkvijo.

Ne moremo se izogniti niti žalosti, ki je v spominjanju na padle tovariše prevečala osebne zapise vojakov in kuratov. Žrtvovanje, ki je bilo kot najvišja vrlina postavljeno v središče tako državne kot cerkvene propagande, je bilo daleč od sladkobe in veličine. Ali kot je v svojem pismu ženi kmalu po bitki na Sommi spoznal Douglas Hankey: *nikakršnega zadovoljstva ne more občutiti človek, ki izkusi slo po ubijanju in ki ubija za slavo domovine.*⁴⁴ S fronte so v britanske domove prihajali vse daljši sezname ubitih. Ponos in slava, o katerih so nekateri škofje moralizirali doma, sta bila privid, v katerem so vztrajno izginjali možje, skupaj z njimi pa del sveta, ki je za sabo puščal izničene sanje in praznino, *razpotegnjeno v večnost*. Vera Brittain, mlada in obetavna intelektuala, ki je kasneje postala priznana pisateljica in odločna pacifistka, je v *veliki vojni*, ki jo je sprva tudi sama umevala nekoliko romantično (kot pot do slave), izgubila zaročenca,

⁴² Wilkinson, *The Church of England*, str. 166.

⁴³ Medtem ko je naravna religija povezana z razumom in intuicijo, in torej ni nujno krščanska, se razodeta religija opira na razodetje Boga v delovanju prerokov in Jezusa Kristusa.

⁴⁴ Navaja Cargas, *Christ in No Man's Land*, str. 120.

brata in vse svoje moške prijatelje.⁴⁵ Naslednje vrstice povzemajo racionalizacijo njenih vojnih občutenj:

*The causes of war are always falsely represented; its honour is dishonest and its glory meretricious, but the challenge to spiritual endurance, the intense sharpening of all the senses, the vitalizing consciousness of common peril for a common end, remain to allure ...*⁴⁶

Bombardiranje nemških položajev teden dni pred pehotnim napadom na Sommi 1. julija 1916 je bilo dobro slišati vzdolž južne angleške obale in celo v Londonu. Noč pred bitko je feldmaršal Douglas Haig še pisal svoji ženi, da čuti, kako je bil ves načrt izdelan z božjo pomočjo. Toda prvi dan boja je bilo od 110.000 mož, ki so sodelovali v napadu, ubitih 20.000 in 40.000 ranjenih, kar je predstavljalo največje izgube katere koli vojske v enem dnevu v prvi svetovni vojni. Če kdaj in kje, potem je idealizem gotovo umrl na Sommi.⁴⁷ Zdelo se je, da je v vseh časih velikih izgub zmagovala vojna – in da bo zmagovala dalje.

Medtem ko je bila v Anglikanski cerkvi leta 1914 javna molitev za umrle neobičajna, je do konca vojne postala splošno razširjena. Katoličani so, nasprotno, vedno molili k občestvu svetnikov in za duše umrlih darovali maše zadušnice. V odgovor pomislekom, ki so jih do katoliške prakse gojili posamezniki v Anglikanski cerkvi, je kurat Harry Blackbourne pisal z bojišča, da so ob pokopu tovarišev ob frontni črti možje od njega vedno zahtevali tudi molitev za padle in njihove sorodnike. *In še zmeraj so doma ljudje*, je zapisal v nadaljevanju, *ki omahujejo glede molitev za umrle*.⁴⁸ Podobno je Goeffrey Gordon poročal, da nobeno spominsko bogoslužje ni bilo bolj obiskano od tistega, ki so ga v bataljonu ali brigadi obhajali neposredno po bitki, ko je med tovariši divjala smrt. *Tudi tisti, ki se niso imeli za verne [...], so čutili potrebo po religioznem izrazu občutkov obžalovanja, simpatije in spoštovanja, ki ne more doseči enakega učinka v nobeni drugi obliki*.⁴⁹ R. J. Campbell je leta 1916 ugotovil, da je protestantizem lahko žalujočim ponudil le malo, saj je bil *tako boleče tih o usodi naših mrtvih*.⁵⁰ Leto dni zatem so bile v molitvenikih Anglikanske cerkve prvič objavljene izrecne molitve za umrle. Na to je v pismu canterburyjskemu nadškofu Davidsonu protestiral škof iz Liverpoola;

⁴⁵ Brittain, *Chronicle of Youth*.

⁴⁶ Navedeno po Caesar, *Taking it like a Man*, str. 2.

⁴⁷ Prim. Taylor, *The First World War*, str. 140.

⁴⁸ Wilkinson, *The Church of England*, str. 177.

⁴⁹ Ibid.

⁵⁰ Ibid., str. 175.

sodil je, da takšne molitve povzročajo globoko žalost in odpor med velikim številom vernikov ter da so v nasprotju z Biblijo in učenjem angleške Cerkve. Nadškof je odgovoril, da se je za to odločil zaradi velikih pritiskov samih anglikanskih vernikov, ki so v teh molitvah zaslutili pomiritev in način zблиžanja s svojimi mrtvimi.⁵¹ Kar trideset odstotkov častnikov na fronti je bilo sinov anglikanskih klerikov; do februarja 1916 je umrlo 13 sinov iz družin škofov.⁵² Žalovanje je nedvomno učvrstilo vezi med duhovniki in verniki, saj so se spopadali z enako travmatičnimi občutenji izgube.

Vrline, v katerih so nekateri videli tudi sledi svetega, so kot v posmeh smrti na fronti živele in se vraščale v vzorce ravnanj. Navkljub razčlovečujočim učinkom frontalnega vojskovanja je vojna ustvarila in poglobila sočutje med možmi, ki so se kazala v trdnih vezeh prijateljstva. Neki kanadski narednik jih je označil za *enega največjih zakramentov življenja*.⁵³ Med pričevanji s fronte tako lahko beremo tudi naslednji odlomek:

*Delili smo si vse, do zadnje cigarete in zadnjega piškota, zadnjega kottička zavetja pred bombardiranjem; ni čudno, če rečem, da smo skoraj ljubili drug drugega. Ko smo se prebijali skozi težave in zrli v smrt dan za dnem, to izzove v človeku nekaj, kar sicer spi v monotonem okolju civilnega življenja. Dobro se spominjam dogodka, ko mi je bilo slabo in kako me je stari Petch poskušal negovati [...] ter me zavil kot mati otroka.*⁵⁴

Skoraj ironično se zdi, da je visoko industrializirana *vélika vojna*, ki je tako brutalno in nepredstavljivo cefrala moška telesa, odpirala tudi zmožnost za nežnost in intimne vezi. Te so bile toliko intenzivnejše, kolikor bolj je bila močna navzočnost smrti. Ljubezen, o kateri govori zgornji odlomek, je bila čista in porojena iz žrtvovanja; zdi se poskus ustvarjanja bližine, ki jo je v najtesnobnejših trenutkih posebej »poljub na čelo umirajočega« v rokah tovariša. Pietà ali križ, na katerega je bil pribit Kristus, sta se v očeh kuratov zlivala s podobo žrtve in trpljenja vojakov. Morda je vojak res – kot je zapisal Thomas Tiplady⁵⁵ – spoznal, kako nepripravljen je bil na iniciacijo v skrivnost smrti in večnosti. Propaganda ga nikakor ni pripravila na vse razsežnosti žrtve, ki je v imenu ambicij držav vodila v teptanje

⁵¹ Na mestu je opomba, da je bil tudi spiritualizem (sicer nezdružljiv z doktrinalnim krščanstvom) eden od poskusov psihološkega zблиžanja z mrtvimi vojaki v onostranstvu.

⁵² Wilkinson, *The Church of England*, str. 175.

⁵³ *Ibid.*, str. 162.

⁵⁴ Das, *The Sense of Touch*, str. 106.

⁵⁵ Tiplady, *The Cross at the Front*.

temeljnih človeških dobrin. Vojak, tj. posameznik, je na fronti doživel zlo; zaradi njega ni bil deklarirano bolj zaveden kristjan, pač pa le človek, ki je za vedno preobražen v spominjanju zrl v neskončno. Bog je bil v resnici Bog »nikogaršnje zemlje«, prav tiste, ki danes uživa mir tišine in spoštovanja.

Literatura

- Barbusse, Henri: *Under Fire*. London: Everyman edition, 1969.
- Brittain, Vera: *Chronicle of Youth: Great War Diary 1913–1917*. London: Phoenix Press, 2000.
- Caesar, Adrian: *Taking it like a Man: Suffering, Sexuality, and the War Poets: Brooke, Sassoon, Owen, Graves*. Manchester: Manchester University Press, 1993.
- Cargas, Sarita: *Christ in No Man's Land: Religion and the British Soldier 1914–1918* (doktorska disertacija). Oxford University, 2005.
- Das, Santanu: *The Sense of Touch in First World War Literature* (doktorska disertacija). Cambridge University, 2003.
- Graves, Robert: *Goodbye to all that*. London: Penguin, 2000.
- Hoover, Arlie J.: *God, Germany, and Britain: A Study in Clerical Nationalism*. New York in London: Praeger, 1989.
- Howard, Michael: *War in European History*. Oxford: Oxford University Press, 2001.
- Mews, Stuart P.: Spiritual Mobilization in the First World War. *Theology*, 74, 1971, št. 612, str. 258–265.
- Mews, Stuart P.: *Religion and English Society in the First World War* (doktorska disertacija). Cambridge University, 1973.
- Russell, Bertrand: *Autobiography*. London in New York: Routledge, 2000.
- Sanders, Michael L., in Taylor, Philip M.: *British Propaganda during the First World War, 1914–1918*. London: Macmillan, 1982.
- Strachan, Hew: *The First World War*. Oxford: Oxford University Press, 2001.
- Talbot, Edward S., et al.: *The Army and Religion: An Enquiry and its Bearing upon the Religious Life of the Nation*. London: Macmillan and Co., Ltd., 1919.
- Taylor, Alan John Percivale: *The First World War: An Illustrated History*. London: Penguin, 1966.
- Tiplady, Thomas: *The Cross at the Front*. London, 1939.
- Wilkinson, Alan: *The Church of England and the First World War*. London: S.P.C.K., 1978.

**»God on Our Side«: The Church of England and
the First World War**

Summary

The article is addressing the response of the Church of England to the outbreak of the First World War, the spiritual mobilization, and the perception of faith by the British soldiers on the front.

The propagandist rhetoric of the Church of England helped create the image of Germans as “barbaric Huns” and showed their violation of Belgium as a menace to the Western culture and civilization. The war was presented as a necessity, for it was waged, the English ministers claimed, to put an end to the intolerable militarism of Germany. The Church of England aspired to gain not only spiritual prestige, but also political influence in all strata of highly secularized society. Regardless of the activities of conscientious objectors, who refused to bear arms, the Church of England did not explicitly forbid its clergy to engage in battle. Simultaneously the war exposed deficiencies in the Anglican pastoral work. The priests depicted the enemy as anti-Christian, whose philosophy was “might is right.” On the other hand, the British Empire’s honourable task was, in the clergy’s view, to protect the weak nations, while following international treaties and basic Christian rules.

The war to end all wars, flared up into a total world conflict, and faced people with existential questions about the meaning of suffering and death. Ordinary British soldiers sorely felt the lack of sacramentality in the Anglican church, of which they became aware particularly through their encounters with the Catholic tradition in France. The enquiry *The Army and Religion* (London 1919) showed that the British servicemen’s religion bore an imprint of contemporary spiritual crisis, and was also the result of an inadequate religious education. Bishop Talbot made a significant remark that the British soldier was religious, although it was not clear, whether his religion was Christian.

After 1918 the official doctrine of the Church of England lost much of the people’s confidence, which was also due to the Church’s war time propagandist activity. In the aftermath of the Great War, the Church of England therefore met with new challenges both in the fields of organization and pastoral work.